

Л. Ф. Циганенко

«ЛІТОПИС КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ
ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ» ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

Ключові слова: Катеринославська губернія, предводитель дворянства, архівна комісія, нобілітація, дворянське зібрання.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, предводитель дворянства, архивная комиссия, нобилитация, дворянское собрание.

Key words: Ekaterinoslavskaya province, leader of the nobility, archived commission, noblest, nobiliary collection.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. серед інтелектуалів Катеринославщини зростає інтерес до регіональної історії, що призводить до виникнення наукового товариства та губернської вченої архівної комісії. Популяризатором історичних знань серед широкого загалу став часопис «Літопис Катеринославської вченої архівної комісії», перший номер якого було надруковано у типографії губернського земства в 1904 р. Редактором видання став заступник голови архівної комісії, директор Катеринославського комерційного училища Антон Степанович Синявський. В першому номері часопису серед інших відомостей було надруковано матеріал щодо розбору документів архіву Олександрівського та Мариупільського повітового предводителя дворянства.

Хоча архів предводителя вів свій початок з 1797 р., значна частина справ на момент огляду та опису була загублена. Так, за 1805 р. не збереглося жодної справи, за 1815 р. було виявлено лише дві, за решту років вціліла незначна частина архівних матеріалів. Крім того, у 1833 р. в будинку дворянського зібрання була пожежа, яка знищила значну частину документів.

Свого часу матеріали «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» були предметом дослідження істориків Ігнатуші О., Тедєєва О. [1], однак питання, пов'язані з історією становлення дворянської корпоративної організації регіону, залишилися, на жаль, поза увагою науковців.

У запропонованій статті проаналізовано справи за період з 1797 по 1826 рр. За цей час збереглося 402 справи, які були

описані дійсним членом архівної комісії Яковом Новицьким і дозволяють схарактеризувати основні напрямки діяльності однієї з повітових дворянських станових організацій Катеринославської губернії, що, в свою чергу, дозволяє нам чіткіше з'ясувати місце і роль представників аристократичної верстви в історичному розвитку окремого регіону [2].

Варто нагадати, що в Російській імперії сукупність дворян губернії становила самостійну корпорацію — автономне дворянське товариство на чолі з предводителем. Крім дворянського зібрання, органами дворянського самоврядування були дворянські депутатські збори, наради предводителів та депутатів дворянства.

Посада губернських предводителів дворянства була започаткована Жалуваною грамотою дворянству 21 квітня 1785 р., дія якої була поширена і на Південноукраїнські землі. Запровадження губернського устрою свідчило про готовність російського уряду перекласти частину своїх повноважень на місцевий дворянський корпус.

Предводитель губернського дворянства, як офіційний представник місцевої дворянської корпорації, вів не лише внутрішньостанові справи, а й був безпосереднім учасником загального управління губернією. Так, він входив до складу найавторитетніших губернських державних та громадських організацій як-от: губернське правління; губернські відділи у земських, міських, військових справах; губернський лісоохоронний комітет; губернська оцінювальна комісія; губернський комітет піклування про в'язниці тощо [3]. Лише перелік комітетів та комісій, в яких предводитель дворянства повинен брати участь, свідчить про його причетність практично до всіх сфер місцевого управління та господарської діяльності. В деяких організаціях предводитель виступав в якості голови.

Обов'язки повітового предводителя дворянства не дуже відрізнялися. Так, наприклад, повітовий предводитель дворянства Катеринославської губернії виконував обов'язки голови податкового відділу, земського зібрання, комітету піклувальників про народну тверезість, відділу військової присутності, дворянської опіки, земельної комісії, училищної ради, був членом губернського статистичного комітету [4]. Крім того, існували ще так звані «особливі обов'язки», які були визначені в різних

статутах, положеннях, наказах, яких в російській адміністративній практиці було багато. До того ж, майже кожна громадська організація в губернському центрі намагалася включити до свого складу предводителя дворянства, хоча б в якості почесного члена.

У 1784 р. вперше на Півдні України у повітах Катеринославської губернії пройшли дворянські вибори, під час яких було обрано 15 повітових предводителів дворянства, а після Жалуваної грамоти відбулися вибори предводителя дворянства Катеринославського намісництва. На цю посаду було обрано бригадира Костянтина Миколайовича Лалоша. На цей час у Катеринославському намісництві налічувалося 1 950 дворян-землевласників [5, с. 81].

Наступні дворянські вибори відбулися у 1788 р. вже в Кременчуці, який на той час виконував роль адміністративного центру намісництва. На посаду губернського предводителя дворянства було обрано предводителя дворянства Кременчуцького повіту Миколу Васильовича Капніста. Він виконував ці обов'язки протягом двох термінів — до 1792 р. У 1793 р. предводителем Катеринославського губернського дворянства було обрано Михайла Петровича Камбурлея.

Становлення дворянської корпоративної організації у Катеринославській губернії мало свої особливості, які були зумовлені, по-перше, частою зміною кордонів і перенесенням до різних міст губернських та повітових центрів, що вимагало проведення позачергових виборів та дестабілізувало роботу дворянських станових організацій.

Наступною відмінною рисою становлення і розвитку повітових та губернської дворянської корпоративної організації Катеринославщини був неоднорідний склад предводителів. Більшість обраних на ці посади наприкінці XVIII ст. репрезентували служилу (офіцерсько-козацьку) частину дворянської спільноти губернії. Аналіз архівних даних дозволяє стверджувати, що з 53 повітових дворянських предводителів Катеринославської губернії, які займали посади протягом 1784–1799 рр., переважна більшість (майже 80 %) були військовослужбовцями. Розбіжність чинів серед предводителів була досить значною — від підпоручика до генерал-поручика, але частіше за все на ці посади потрапляли дворяни, які мали чин секунд-майора. Досить

строкатим виявився і етнічний склад предводителів. Серед них були українці (С. Білий, О. Ковпак, В. Чернявський, В. Бантиш), поляки (А. Остроградський, Ф. Сахновський), вихідці з південнослов'янських земель (Г. Шевич, С. Божедарович, Ф. Ваній, І. Міхалча) [6, с. 71].

Аристократи регіону створювали каси взаємодопомоги, благородні пансіони та притулки для дітей, кадетські школи, англійські клуби, губернські відділення Дворянського земельного банку. Всі ці установи покликані були сприяти збереженню привілейованого статусу дворянства.

Аналіз змісту архівних справ Олександрівського та Маріупольського предводителя дворянства свідчить, що частіше за все дворянам доводилося вирішувати внутрішньостанові питання та проблеми. На долю цих документів припадає понад 40 відсотків усіх справ. Це матеріали, пов'язані з підготовкою та проведенням дворянських зборів (1801, 1807, 1810, 1814, 1817, 1820, 1823 рр.); інформація щодо кількості спадкових та особистих дворян повіту та губернії (за 1802, 1819 рр.).

Очевидно, що не всі аристократи прагнули займатися громадською діяльністю та брати участь у роботі дворянських комісій. Не потрібно ідеалізувати дворян — іноді траплялися випадки (чому є документальні підтвердження) звільнення дворян з посад за порушення дисципліни та зловживання службовим становищем. Крім того, у 1809 р. були навіть проведені спеціальні збори, на яких розглядалося питання про недопустимість відмови дворян від виконання розпоряджень предводителя дворянства та виконання громадських доручень, яких, до речі, було чимало. Ось далеко не повний перелік цих комісій, які були створені для: ревізії фінансових документів корпоративної організації повіту за 1798–1808 рр. (1808 р.); відрядження до Чорноморського та Донського війська з метою розшуку біглих селян (1809 р.); супроводу козаків-переселенців з малоросійських губерній до Катеринославської губернії та недопущення втеч разом з ними поміщицьких селян (1809 р.); обрання в Новоросійському краї земських справників на основі виборів від дворян, замість призначення з боку держави (1817 р.); вирівнювання поштової повинності по Новоросійському краю (1820 р.); складання кошторису та розподілу земських податків (1823 р.) тощо. Цікаво, що аналогічні комісії з дворян регіону

створювалися і для вирішення питань окремих представників цієї верстви. Так, у 1817 р. діяла дворянська комісія з оцінки майна, що підлягало піклуванню; у цьому ж році — комісія для освідчення хворих дворян (С. Буницького, Ф. Яновського, О. Кореневського, М. Гавриленка), які відмовлялися від виконання громадських обов'язків; у 1823 — для опису речей та маєтностей штабс-капітана В. Дарагана [7, с. 110].

Під особливим контролем дворянської спільноти регіону були питання нобілітації та інкорпорації Катеринославських нобілів до лав російського дворянства. Перші справи з питань отримання дворянства, надання доказів на шляхетство відносяться до 1797 р., і з кожним роком їх кількість збільшувалася.

У 1801 р. дворянським зборам південноукраїнських земель було дозволено поновити ведення родовідних книг та видачу грамот. Тому в наступний період (до 1827 р.) розгляд цих питань стає майже постійним — місцеві аристократи зверталися до дворянських зборів з проханням підтвердити їх право на дворянство (1803, 1809, 1813, 1826 рр.) та внести в родовідну книгу губернії (1813, 1819, 1820, 1823 рр.). З 1818 р. було запроваджено практику видачі дітям спадкових дворян свідоцтв про шляхетне походження. Однак не всім дворянам губернії вдавалося підтвердити свої претензії на дворянський статус. Серед інших є справи Й. Пшонецького (1807 р.) та С. Янцена (1822 р.), яким було відмовлено у визнанні їх дворянами [7, с. 109, 112, 116]. Все це свідчить, що уряд ретельно оберігав «чистоту» дворянських лав імперії, намагаючись обмежити їх кількісне зростання.

Досить часто дворянській спільноті повіту доводилося вирішувати різні фінансові питання, а саме — збір коштів на побудову в Катеринославі будинку дворянського зібрання (1809 р.); на утримання дворянських депутатів від повіту, що направлені до столиці у справах дворянства (1809, 1821 рр.); для ремонту будинку дворянського зібрання в Катеринославі (1817, 1826 рр.); на підготовку до зустрічі з імператором Олександром I (ремонт доріг, надання екіпажів, коней тощо) (1818 р.) тощо.

В полі зору дворянської корпорації кожної з губерній Російської імперії завжди були питання економічні — розподіл земельної власності, податки, орендні відносини, розвиток різних сфер господарства — ось далеко не повний їх перелік.

Дворяни Катеринославщини питанням економічного розвитку краю приділяли неабияку увагу. Серед документів архіву повітового предводителя практично щорічно зустрічаються справи відповідної спрямованості.

По-перше, доволі часто зустрічаються справи щодо рекомендацій та пропозицій з різних сільськогосподарських галузей. На початку XIX ст. місцевим дворянам наполегливо рекомендували звернути увагу на вигідність шовківництва (1801, 1809, 1814), вівчарства («Про закупівлю овець іспанської породи» 1808 р.; «Про переваги вівчарства» 1812; «Розвиток вівчарства в повіті» 1813 р.), конярства (1810, 1812, 1814). Серед інших зустрічаються справи з дещо незвичними пропозиціями — «Про розповсюдження в дворянських маєтках селітряного виробництва» (1810 р.); «Про засоби очищення олії» (1810 р.); «Про ознайомлення дворян зі способом отримання з російських рослин фарби, подібної до індіго» (1810 р.) тощо. Крім того, зі справ архіву ми бачимо, що дворяни досить активно займалися заготовлею фуражу, винними відкупами, виготовленням сукна, заготовкою та постачанням продуктів харчування для армії, утриманням поштових станцій та шинків.

Неабияке протистояння спостерігалось між дворянами та місцевими підприємцями у справі торгівлі вино-горілчаними виробами. Це справи «Про питні заклади та шинки у маєтках поміщиків повіту» (1808 р.), «Про продаж вина та шинки в поміщицьких маєтках» (1809 р.), «Про шинок поміщика титулярного радника Гозадинова та про підкупи і зловживання шинкарів-євреїв з Мелітопольського повіту» (1824 р.) [7, с. 119, 132, 137].

По-друге, саме представники дворянської спільноти були серед піонерів впровадження нових методів господарювання та знарядь праці. Серед видань, що мали розповсюдження серед дворян краю, назвемо лише деякі: видання Імператорського вільного економічного товариства «Нова й повна система практичного сільського домоведення» (1806 р.), часопис «Землеробство» (1810–1816 рр.), С. Енгельман «Теоретичне та практичне керівництво, як осушити болота» (1810 р.) та інші. Предводитель повітового дворянства особисто контролював питання вступу до навчальних закладів Катеринослава представників шляхетних родин, які бажали вивчати садівництво (1820 р.). Серед

інших є справа про пожалування діамантового персня дворяни-
ну майору Дедалці за винахід ним парового плугу (1806 р.). На-
ведені факти свідчать про активну участь дворян повіту в еко-
номічному житті регіону, їх намагання впроваджувати передові
ідеї агрономічної науки у сільськогосподарське виробництво.

По-третє, як і раніше, основне місце в господарстві місце-
вого дворянства займало сільськогосподарське виробництво, а
відтак земля частіше за все була своєрідним «каменем спо-
тикання» у взаємовідносинах як всередині верстви, так і між
селянами та дворянами. Не один десяток справ цього періоду
стосується передачі в оренду місцевим нобілям вільних ділянок
земель. Наприклад: «Про виділення земельної ділянки (632
десятини) титулярному раднику Буницькому» (1806 р.), «Про
передачу місцевим дворянам в оренду вільних земель в розмі-
рі 2300 десятин» (1809 р.), «Про зарахування та виключення
скарбничою палатою землі та селян поміщиків» (1814 р.).

Досить неоднозначно склалися взаємовідносини між пів-
денноукраїнським дворянством та селянством. Специфіка ситуа-
ції полягала в тому, що в Новоросійському краї актуальною була
проблема нестачі робочих рук. Це спонукало дворян до рішучих
дій. Одні йшли шляхом посилення експлуатації наявних селян.
Про це свідчать справи «Про вбивство селянами поміщика Да-
ниїла Гинди» (1818 р.), «Про незадоволення селян с. Велико-
Михайлівка та Мало-Михайлівка поміщиком Зеленським»
(1821 р.), «Відомості управляючого маетком графині Літто Ва-
силя Городецького про непокору та втечі селян» (1824 р.), «Про
селян поміщика Гозадинова, які проявили непокору» (1826 р.)
тощо. Інші намагалися всіма правдами та неправдами оселити
на своїх землях біглих селян, або представників етнічних мен-
шин (греків, молдаван), досить часто не маючи на це ніякого
права. Підтвердженням цьому є справи «Про євреїв, що мешка-
ють в маєтках поміщиків краю» (1818 р.), «Перевірка маєтків
особистих дворян щодо їх селян — чи немає серед них селян,
які знаходяться у кріпацтві» (1821 р.), «Про перевірку дій помі-
щика поручика Миргородського, який нечесно записав до ревізії
1816 р. біглих селян» (1821 р.), «Про оселення селян-втікачів
прапорщиком Солошичем у своєму маєтку» (1822 р.) тощо.

Не залишалася дворянська спільнота осторонь від політич-
ного життя імперії, хоча з цього питання в архівному описі є

лише три справи. Перша з них, датована 1818 р., вимагає від предводителя дворянства надати інформацію про наявні в краї таємні організації або гуртків, членами яких є місцеві нобілі. У 1822 р. уряд вже відходить від загравання з шляхетною громадою й відкрито вимагає, згідно з імператорським наказом, закриття масонських лож та всіх таємних товариств в регіоні. Пізніше, наляканий повстанням декабристів, царський уряд вже в 1826 р. вимагає від предводителів особистої підписки від кожного дворянина губернії про те, що він не є членом будь-яких таємних товариств — довіра до основних «стовпів» самодержавства була підірвана.

Дворянство Катеринославщини брало участь не лише у вирішенні суто регіональних проблем, а й виявляло корпоративну солідарність у справах дворянських організацій інших губерній. Після вигнання французької армії з Москви під час Вітчизняної війни 1812 р. дворяни всієї імперії збирали пожертвування на відбудову приміщення Московських дворянських зборів (1813 р.), отримуючи з цього часу майже щорічне запрошення до членства у Московському дворянському зібранні (1814, 1816, 1819 рр.) [7, с. 115, 121].

Катеринославські дворяни не стояли осторонь від благодійних та меценатських справ, витрачаючи на це чималі кошти. При дворянській корпоративній організації існувала піклувальна контора, яка контролювала розподіл коштів і допомоги між дітьми-сиротами та вдовами.

Майже щорічно місцеві дворяни брали участь у зборі добровільних внесків на загальноросійські проекти — спорудження пам'ятника Мініну і Пожарському у Нижньому Новгороді (1809 р.); виготовлення медалей та спорудження пам'ятника імператору Олександрю I (1814 р.); здійснювали підписку на газети та журнали («Русский инвалид», «Соревнователь просвещения и благотворения» 1815 р.), більша частина коштів з якої також витрачалася на допомогу нужденним. У 1816 р. катеринославські нобілі взяли участь у придбанні книг тогочасних авторів, кошти від продажу яких пішли на допомогу мешканцям міста Казань, що постраждали від пожежі (1816 р.).

Не забували дворяни опікуватися й питаннями відкриття та утримання закладів освіти на території як повітів, так і Новоросійського краю в цілому. На початку XIX ст. однією з про-

блем, що потребувала негайного втручання, був незадовільний стан навчальних закладів в краї (1803 р.). У 1806 р. місцеві дворяни ініціювали збір коштів на ремонт повітового училища в місті Павлограді, а в 1817 р. на ремонт Катеринославської гімназії та училища.

Під особливою увагою катеринославських дворян знаходився Харківський університет, на користь якого щорічно проводилися збори пожертвувань.

У 1806 р. дворянкою Дюгур було відкрито пансіон для шляхетних дівчат у Харкові, свої пропозиції у 1809 р. надіслав катеринославським дворянам Одеський шляхетний інститут. Поступово місцеве дворянство дійшло висновку про необхідність мати власний пансіон для шляхетних дівчат, будівництво якого розпочалося за розпорядженням цивільного губернатора вже у 1818 р. Практично водночас, у 1821 р., в Катеринославі відкриваються два жіночих навчальних заклади — шляхетний пансіон Юлії Лемоан та пансіон вдови лікаря Августіни Тіде [7, с. 126, 118, 134].

Щодо навчання юнаків-дворян — вони також не були позбавлені уваги з боку навчальних закладів: на навчання їх запрошували Харківський та Санкт-Петербурзький університети, Одеський шляхетний чоловічий інститут (1816 р.), кадетські корпуси тощо. Крім того, в Катеринославі було відкрито чоловічу гімназію (1819 р.). Однак цих зусиль було, вочевидь, недостатньо, й більшість дворян продовжували отримувати домашню освіту.

Не залишалися поза увагою аристократів також питання охорони здоров'я. Особливо наочно це було видно під час загальних епідемій та стихійних лих. На початку XIX ст. до таких проблем відносилися навала сарани (1817, 1822, 1823, 1824 рр.), морова зараза (1817 р.), віспа (1821–1825 рр.). З метою недопущення поширення хвороби у південноукраїнських землях розпочалася робота щодо пропагування профілактичного щеплення. З цією метою під патронатом губернського та повітових предводителів дворянства створювалися відповідні комітети (1811 р.), які, крім безпосередньої організації та проведення щеплень, займалися збором добровільних внесків на придбання ліків та допомогу хворим. Однак не потрібно ідеалізувати дворян — в архіві є справа про діяльність поручика П. Рунича (одного з наглядачів за попереднім щепленням від

віспи), на якого надійшли чисельні скарги від населення за завдані образи та ганебну поведінку (1815 р.). Проте подібні випадки були скоріше винятком — більшість аристократів Катеринославщини з гідністю намагалися простягнути руку допомоги нужденним.

Аналіз архівного опису справ Олександрівського та Маріупільського повітового предводителя дворянства наочно демонструє нам багатогранне життя місцевого нобілітету, його небайдужість і активну участь у соціально-економічному, політичному та культурно-освітньому житті краю, а часопис «Літопис Катеринославської вченої архівної комісії» є важливим джерелом вивчення історії однієї з регіональних дворянських спільнот Півдня України.

Джерела та література

1. Ігнатуша О. М. Архівний фонд Олександрівського повітового казначейства (джерелознавчий огляд) / О. М. Ігнатуша, О. С. Тедєєв // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. — 1996. — Вип. 1. — С. 149–153.
2. Доповідь дійсного члена комісії Я. П. Новицького про результати огляду архівів Олександрівського предводителя дворянства та повітового казначейства // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Под ред. А. Синявского. — Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1904. — Год первый. — С. 104–109.
3. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. — Одесса : Изд. «Ведомостей Одесского градоначальства», 1904. — 360 с.
4. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1916 г. — Екатеринослав : Изд-во губ. стат. комитета, 1916. — 320 с.
5. Сурева Н. В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) / Наталія Вікторівна Сурева // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 1999. — Вип. VII. — С. 80–87.
6. Машков В. Первые дворянские выборы в г. Екатеринославе в 1791 г. / В. Машков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — 1912. — № 8. — С. 68–75.
7. Опис архівних справ Маріупільського та Олександрівського повітових предводителів дворянства з 1797 по 1826 рр. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Под ред. А. Синявского. — Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1904. — Год первый. — С. 109–137.

Анотації

Цыганенко Л. Ф. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» как источник по истории екатеринославского дворянства.

На основании материалов фонда Александровского и Мариупольского предводителя дворянства анализируется деятельность корпоративной организации Екатеринославского дворянства, ее участие в социально-экономических, политических и культурно-образовательных процессах в регионе.

Tsyganenko L. F. «Chronicle of Ekaterinoslavskoy of the scientific archived commission» as source on history of ekaterinoslavsky nobility.

On the basis of materials of the Alexander's and Mariupol's leader of the nobility fund activity of corporate organization of Ekaterinoslavsky nobility, its part in the social, economic, political, cultural and educational processes in the region is analysed.